

Milan Rastislav Štefánik: medzi hrdinom a zradcom. Historické naratívy v učebniciach dejepisu a ich reflexia dobových kultúrnych politik (1918 - 1989)

SLÁVKA OTČENÁŠOVÁ

Milan Rastislav Štefánik: Between a Hero and a Traitor. Historical Narratives in History Textbooks and their Reflection of Contemporary Cultural Policies. (1918 - 1989)

ABSTRACT: Historical biographies have been used in history classes since the institutionalization of historical science in the 19th century. Since the emergence of modern nation-states, the goal of teaching history has been to acquaint students with the past in order to create their identity and help them identify with their own nation. Historical heroes proved to be instrumental in shaping the collective identity of young generations. Stories about the heroes can act as motivating tools humanizing the past and as a means of discussing values. The article offers a reconstruction of narratives about Milan Rastislav Štefánik, an iconic figure of Slovak national history, in history textbooks for primary and secondary schools published during three different political regimes: in the interwar period, throughout the Second World War, and during the times of the rule of the Communist Party from 1948 to 1989. The author analyzes the texts presented to students and explains their changing functions in Slovak national master narratives produced under three political regimes. In the interwar history textbooks Štefánik is represented as a convinced centralist, a supporter of Czech-Slovak cooperation and an ardent fighter for an independent Czechoslovakia. On the contrary, during the Second World War, Štefánik is instrumentalized in the history textbooks in anti-Czech narratives. After 1948, Štefánik falls into the category of the enemies, *the Others*, and is either depicted as a representative of the reactionary bourgeoisie or even completely omitted from the narratives on the national past.

Keywords: historical hero, Štefánik, history textbooks

Od 1. januára 2001 je v účinnosti zákon NR SR č. 402/2000 Z. z. o zásluhách M. R. Štefánika o Slovensko. Národná rada Slovenskej republiky v ňom oficiálne deklaruje, že Milan Rastislav Štefánik sa mimoriadne zaslúžil o to, aby sa slovenský národ stal štátotvorným národom samostatného česko-slovenského štátu a zároveň vyhlasuje miesto posledného odpočinku - mohylu Milana Rastislava Štefánika na Bradle - za pietne miesto.¹ Kríž Milana Rastislava Štefánika udeľuje prezident SR

¹ Predchádzal mu Zákon o zásluhách M. R. Štefánika schválený Federálnym zhromaždením Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky z 23. apríla 1990 na podnet Alexandra Dubčeka, vtedajšieho pred-

na návrh vlády občanom, ktorí s nasadením vlastného života prispeli k obrane vlasti, pričínili sa o záchranu ľudského života alebo významných materiálnych hodnôt. Štefánikovo meno dnes nesú mnohé ulice, pomenované sú po ňom inštitúcie, do prijatia eura v roku 2009 bola jeho podobizeň vyobrazená na bankovke s najvyššou nominálnou hodnotou. Táto štúdia si kladie za cieľ prispieť k opusu prác² študujúcich využívajúcich Štefánikovho odkazu, narábanie s jeho dedičstvom a jeho vnímanie širokou spoločnosťou. Snaží sa o rekonštrukciu obrazu, ktorý o ňom vytvárali učebnice dejepisu v medzivojnovom období, v období druhej svetovej vojny a v rozpätí rokov 1948 – 1989, s cieľom analyzovať predkladané naratívy a pochopiť ich meniace sa funkcie v príbehoch slovenských národných dejín.

Koncepcia historického hrdinu v historiografii a vo vyučovaní dejepisu

Európska tradícia naratívov o minulosti sa od svojich počiatkov úzko spájala s rozprávaním o hrdinoch a darebákoch, o víťazoch a porazených. Starovekí Gréci nedisponovali ucelenou koncepciou historického hrdinu, avšak uctievanie určitých osobností z minulosti malo jednu spoločnú črtu – hrdinovia boli vnímaní ako odlišní od bohov i od obyčajných ľudí. Za hrdinu bola považovaná osobnosť, ktorá žila a zomrela, či už v realite alebo v mýtickom rozprávaní – a to ju diferencovalo od bohov. Hrdinov od obyčajných ľudí odlišoval záujem, ktorý o nich vznikol po ich smrti – kým zosnulým z radov bežných ľudí sa dostávalo privátnej pozornosti od smútiacich blízkych, mŕtvi hrdinovia (a niekedy aj miesto ich posledného odpočinku) sa stali kultovými záležitosťami a ich uctievanie prebiehalo na verejnej a oficiálnej úrovni.³ Počnúc Homérovou *Illyadou* a *Odyseou*, pokračujúc Herodotovými *Históriami*, naratívy o hrdinoch sa stali ústrednými postupmi pri vysvetľovaní dejín. Grécko-rímska tradícia výkladu minulosti, ako výsledku činov významných mužov, sa neskôr uplatnila aj pri interpretácii života zakladateľov hlavných monoteis-

sedu Federálneho zhromaždenia.

² Z prvých prác vydaných krátko po zmene režimu v roku 1989 napríklad: ŠVORC, Peter. *Profily prvých*. Prešov : Expertízno-vzdelávaci inštitút v Prešove, 1990; ŠTVRTECKÝ, Štefan. *Náš Milan Rastislav Štefánik*. Bratislava : Smena, 1990; ZUBEREC, Vladimír. *Krásny život M. R. Štefánika*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1990; PONICKÁ, Hana. *Milan Rastislav Štefánik. Hrdina sa vracia*. Bratislava : Pressfoto, 1990; MLYNÁRIK, Ján. *Cesta ke hviezdám a svobode*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1991; ŠVORC, Peter. *Rozbýjali monarchiu*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1992. Z neskôr vydaných prác napríklad: KOVÁČ, Dušan. *Milan Rastislav Štefánik*. Budmerice : Rak, 1996; VANOVIČOVÁ, Zora. *Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku*. In *Slovenský národopis*, 2001, roč. 49, č. 3, s. 328 – 340; KRIVÝ, Vladimír. *Politické orientácie na Slovensku – skupinové profily*. Bratislava : IVO, 2000; KRIVÝ, Vladimír. *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku. Pramenná publikácia dát zo sociologického výskumu*. Bratislava : SAV, 2004; MALÁ, Zuzana. *Mýtizácia osobnosti Milana Rastislava Štefánika z hľadiska koncepcie mýtu Mircea Eliadeho*. In PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). *Malé dejiny veľkých udalostí II v Česko(a)Slovensku*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, 2005, s. 122 – 134; ČAPLOVIČ, Miloslav – FERENČUHOVÁ, Bohumila – STANOVÁ, Mária (eds.). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava : VHÚ; HÚ SAV; SNA, 2010; MACHO, Peter. *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti*. Bratislava : HÚ SAV, 2011; KŠIŇAN, Michal. *Milan Rastislav Štefánik*. Bratislava : Computer Press, 2012; FERENČUHOVÁ, Bohumila (ed.). *Milan Rastislav Štefánik a zahraničné vojsko (légie)*. Bratislava : Pro Historia, 2014.

³ EKROTH, Gunnel. *Heroes and Hero-Cults*. In OGDEN, Daniel (ed.). *A Companion to Greek Religion*. Oxford : Wiley – Blackwell, 2007, s. 100 – 101.

tických náboženstiev – v judaizme, kresťanstve a islame. Stredoveká historiografia pokračovala v tejto línii rozprávania o životoch svätcov a panovníkov i prostredníctvom nového žánru – rytierskymi eposmi. V šestnástom a sedemnástom storočí sa časť historickej produkcie zamerala na kresťanské martýrstvo, špeciálne na opis životov protestantských obetí perzekúcií zo strany katolíckej cirkvi. V osemnástom storočí sa pod vplyvom osvietenských myšlienok do pozornosti historickej vedy dostávajú vedci a novátori. Historizmus devätnásteho storočia ponúkol koncept dejín zakladajúci sa na troch historických silách: ideách, štátoch a významných jednotlivcoch, pričom hrdinom z minulosti boli pripisované zásluhy pri zhmotňovaní ideí do konkrétnej reality. Historizmus kládol dôraz na individualitu a jedinečnosť v dejinách, čo prialo rozvoju historickej biografie ako vhodnej formy prezentácie historického naratívu. Max Weber v tomto období predstavil koncept charizmatického vodcu, ktorý úzko súvisel s romantickým kultom génia. Ten neskôr prerástol do kultu osobnosti, tá mala prvky nadprirodzenosti, nadeludskosti (alebo aspoň výnimočných vlastností) a súčasne jej bola zaručená bezpodmienečná oddanosť, entuziastické uctievanie a absolútna dôvera širokých mas obyvatelstva.⁴ Do obdobia devätnásteho storočia spadá vznik teórie veľkých mužov, ktorej pôvodcom bol britský historik Thomas Carlyle. Tá vysvetľuje historický vývin ako výsledok súborov činov „veľkých mužov“ a „hrdinov“. Carlyle ich vnímal ako jednotlivcov, ktorých charisma, múdrosť či premyslená taktika mali rozhodujúci vplyv na dejinný vývoj a za základnú charakterovú črtu hrdinu považoval jeho absolútnu úprimnosť a pevnú vieru vo svoje princípy.⁵ Ideu veľkých mužov ako hybnej sily historického vývinu si osvojili aj Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Friedrich Nietzsche a Oswald Spengler. Jej prvými veľkými oponentmi boli Karl Marx, ktorý vnímal dejiny ako výsledok triedneho boja a propagoval vedúcu úlohu mas, a Herbert Spencer, chápaný historický vývoj ako závislý od súčinnosti celej spoločnosti a ponímajúci veľkých mužov ako produkt svojej doby a spoločnosti.

Po druhej svetovej vojne, aj pod vplyvom prvej generácie školy *Annales* a postupného presahovania štrukturalizmu do historickej vedy, sa dôraz na úlohu jednotlivca v dejinách v európskej historiografii začína utlmať. Nárast dominancie sociálnych dejín v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia znamenal odklon od vnímania dejín ako súboru činov veľkých mužov a do centra historickej vedy sa dostávajú všeobecné vzorce a štrukturálne formácie ako základ pre analýzu a vysvetľovanie historických javov. Sociálna história kládla dôraz na spoločnosť ako celok a prioritne sa venovala mechanizmom sociálnej kohézie, zdrojom sociálnej nerovnosti a spoločenských konfliktov. Predmetom štúdia sa stali sociálne skupiny a zdieľané sociálne identity. Tie boli interpretované z hľadiska spoločenských tried, profesie, rodovej, etnickej, rasovej a náboženskej príslušnosti. Činy jednotlivcov v dejinách už neboli prezentované ako jedinečné akty a biografie sa stali dôležitými najmä ako prejavy kolektívnych identít, predstavujúc tak sociálne typy, kolektívne profily a opakujúce sa vzorce individuálnych životných príbehov. Presadzovanie

⁴ WEBER, Maximilian - EISENSTADT, Shmuel Noah. *On Charisma and Institution Building*. Chicago : University of Chicago Press, 1968.

⁵ CARLYLE, Thomas. *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*. New York : Frederick A. Stokes & Brother, 1888.

marxistického prístupu k interpretácii dejín v našom prostredí po roku 1948 tiež neprialo histórii elit a záujmy historikov sa presunuli na sociálne a ekonomické dejiny a na bežných ľudí ako nositeľov pokroku – a veľkí muži museli ustúpiť do úzadia.

Kritika sociálnej histórie a jej dôrazu na anonymné štruktúry a procesy, ktorá vyústila do tzv. kultúrneho obratu v historiografii v sedemdesiatych rokoch minulého storočia, oživila v historickom bádaní záujem o subjektívnu dimenziu dejín. Historická veda obrátila svoju pozornosť na výskum symbolického sveta, na základe ktorého ľudia konštruujú svoju identitu, a v rámci neho znovuobjavila historickú biografii, teraz už obohatenú o prístupy kritiky post-štrukturalizmu, naratológie, diskurznej analýzy, feministických štúdií, výskumu etnicity a postkoloniálnej teórie, čím sa dramaticky rozšírilo spektrum možných objektov biografického výskumu.⁶ A hoci je v súčasnosti využívanie životopisov významných postáv z dejín ako nástroja na predstavovanie spoločenských hodnôt vo vyučovaní dejepisu pomerne často kritizované ako prežitok historizmu 19. a prvej polovice 20. storočia, v niektorých moderných didaktických prúdoch sa modely výučby využívajúce biografie dôležitých historických osobností vnímajú ako vhodné metódy rozvíjania schopností kritického uvažovania študentov.⁷

V našej práci sme podrobili analýze učebnice dejepisu používané na základných a stredných školách v troch politicko-spoločenských kontextoch: v medzivojnovom období, počas druhej svetovej vojny a v období vlády komunistickej strany. Učebnice považujeme za najznámejšiu formu historiografie, najrozšírenejšie médium sprostredkovávania historického poznania a jednu z najdôležitejších foriem vytvárania historického vedomia, kolektívnej pamäti a kolektívnej identity. Zároveň sú to médiá prinášajúce zjednodušený obraz dejín, zapríčinený malou časovou dotáciou venovanou vyučovaniu dejepisu a intelektuálnymi kapacitami žiakov. Dôležitým je kultúrny kontext, v ktorom vyučovací proces prebieha. Cieľom vyučovania histórie nie je len učiť o tom, *ako to v skutočnosti bolo*, ale aj kultúrne integrovať študentov v rámci spoločnosti. Popri rodinnej výchove, médiách, verejných priestoroch a oslavách sú príbehy v učebniciach dejepisu významným nástrojom formovania optiky, prostredníctvom ktorej nazeráme na okolitý svet a pomáhajú nám vytvárať vzťahy s našim prostredím. Historické informácie, ktoré študenti v škole získavajú, im teda majú zabezpečiť orientáciu v prítomnosti a fakty prezentované študentom nie sú neutrálnou informáciou o minulosti, ale sú výsledkom selekcie závislej od politických, ekonomických a kultúrnych prúdení v spoločnosti.⁸ Vyučovanie dejepisu teda obsahuje historické informácie dvoch rôznych pováh – vybrané historické fakty a ich interpretácie s jasne určeným cieľom. V texte sa venujeme obom vyššie zmieneným typom informácií o Štefánikovi, ktoré boli predkladané študentom v meniacich sa spoločensko-politických režimoch, s cieľom formovať ich kolektívnu identitu a kolektívnu pamäť.

⁶ DEPKAT, Volker. The Challenges of Biography : European – American Reflections. In *Bulletin of German Historical Institute Washington D.C.*, 2014, Vol. 55, s. 39 – 48.

⁷ VITZ, Paul C. The Use of Stories in Moral Development: New Psychological Reasons for an Old Educational Method. In *American Psychologist*, 1990, roč. 45, č. 6, s. 709 – 720.

⁸ APPLE, Michael, W. – CHRISTIAN-SMITH, Linda (eds.). *The Politics of the Textbook*. New York; London : Routledge, 1991, s. 1 – 2.

Medzivojnové obdobie

Po vzniku Československa v roku 1918 školstvo na Slovensku nastúpilo na cestu radikálnych administratívnych, organizačných aj personálnych zmien. Už tri dni po vyhlásení republiky zasadala komisia pre učebnice, ktorej cieľom bolo stanoviť stratégie vedúce k urýchlenej slovakizácii škôl.⁹ Krátko na to bol založený ústredný orgán riadenia školstva v Československu – Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠaNO) so sídlom v Prahe. To poverilo funkciou školského komisára pre Slovensko Antona Štefánka. Koncom roka 1918 vznikol pri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska Školský referát.¹⁰ Jeho hlavnou úlohou bolo prevzatie vzdelávacích inštitúcií do správy Československej republiky a pripraviť podmienky pre postupnú unifikáciu školstva, pretože medzi školskými systémami oboch častí republiky existovali značné rozdiely. Pokiaľ na území Čiech a Moravy české školy fungovali od najnižších až po vysoké, na Slovensku do roku 1918 výuka prebiehala v jazyku maďarskom, s výnimkou niekoľkých cirkevných ľudových škôl, kde sa časť predmetov učila po slovensky.¹¹

Po odstránení učiteľov a pedagogických pracovníkov podozrivých z afiliácie k bývalému režimu a z pro-maďarského čítania nastal na Slovensku všeobecný nedostatok personálu pre prácu v školstve. Najrýchlejším riešením bolo zamestnať v slovenských školách českých pedagógov. Po roku 1919 postupne na územie Slovenska prichádzalo množstvo českých učiteľov a významne prispievali k rozvoju všetkých stupňov školstva. Počtom najviac ich pôsobilo na stredných školách: v prvých rokoch existencie ČSR tvorili až tri štvrtiny profesorského zboru stredných škôl.¹² Na základe návrhu Školského referátu v Bratislave sa týmto učiteľom odporúčalo, aby sa čo najrýchlejšie naučili po slovensky a vo vyučovacom procese používali češtinu čo najmenej, v žiadnom prípade však nie v nižších ročníkoch.¹³

Vyššie uvedené procesy mali neodškriepiteľný vplyv na politiku tvorby učebníc dejepisu pre základné a stredné školy, kde bol dejepis povinným predmetom. Učebné osnovy vydávalo MŠaNO, na ich základe sa potom pod dozorom školského inšpektora upravovali podrobné učebné osnovy pre jednotlivé školy. Na štátnych ľudových i meštianskych školách sa mohli používať iba učebnice schválené MŠaNO, ich zoznamy boli publikované vo *Vestníku MŠaNO*. Učebnice pre cirkevné školy schvaľoval príslušný vrchný cirkevný úrad. Cirkevné školy podporované štátom mohli pre predmety vyučovacím jazyk, počty, zemepis, dejepis a občianska náuka používať tiež len tie učebnice, ktoré schválilo MŠaNO.¹⁴ Špecifickým problémom vzdelávacích inštitúcií bol nedostatok slovenských učebníc. České sa mali používať,

⁹ JOHNSON, Owen V. *Slovakia 1918 - 1938 : education and the making of a nation*. New York : Columbia University Press, 1985, s. 91.

¹⁰ MARKS, Igor - LAJČIN, Daniel. *Anton Štefánek a slovenské školstvo v medzivojnovom období - vybrané problémy*. Brno : Tribun EU, 2017.

¹¹ GABZDILOVÁ, Soňa. *Školský systém na Slovensku v medzivojnovnej Československej republike (1918 - 1938)*. Košice : UPJŠ, 2014, s. 16.

¹² MATULA, Pavol. Českí stredoškolskí profesori na Slovensku (I. časť). In *Slovenské rozhľady*, 2004, roč. 8, č. 13, s. 77 - 82.

¹³ FINDOR, Andrej. *Počiatky národných dejín*. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 49.

¹⁴ GABZDILOVÁ, Školský systém, s. 26.

len pokiaľ nebol vydaný slovenský ekvivalent.¹⁵ Samotní učitelia boli štátnou administratívou pobádaní k tvorbe relevantných učebných materiálov a k písaniu učebníc.¹⁶ Na Slovensku sa v medzivojnovom období používali na základných a stredných školách tri typy učebníc: učebnice české (aj keď to nebolo žiadané a Školský referát odporúčal používať tieto učebnice len v nevyhnutných prípadoch), učebnice poslovenčené (to boli učebnice české preložené do slovenčiny, niekedy s pridaním slovenských reálií, ktoré v pôvodnej učebnici chýbali) a učebnice slovenské (t. j. od slovenského autora, takýchto učebníc však bolo najmenej).¹⁷

Okrem vládnych nariadení sa o oficiálnych prístupoch k vyučovaniu dejepisu dozvedáme aj z ďalších prameňov, napríklad z príručiek pre učiteľov dejepisu, ktoré boli zostavené s cieľom ukotviť hlavné ideové zásady vyučovania národných dejín na Slovensku po vzniku spoločného československého štátu.¹⁸ Tieto v prvom rade odporúčali dištancovať sa od historického príbehu, ktorý spájal slovenské národné dejiny s uhorskou históriou. To sa prejavilo malým priestorom, ktorý bol venovaný uhorským dejinám. Dejiny Slovenska a Slovákov boli prezentované v rámci dejín štátneho útvaru, do ktorého patrili tisíc rokov, ako obdobie neslobody. Druhým krokom bolo presadenie koncepcie československých dejín – a to v troch rovinách: poňatím národnej histórie ako dejín československého národa v etnickom zmysle, v podobe importovania dejín Slovákov ako poznámky na okraj českých dejín a v zmysle zdôrazňovania česko-slovenských kontaktov v dejinách.

Učebnice dejepisu vydané v medzivojnovom období sa výsostne pridŕžovali pozitívnych, viac-menej kanonických reprezentácií, ktoré sa o Štefánikovi vykryštali- zovali v dobovej historiografii, publicistike, memoárovej literatúre a umení a vychádzali najmä z oficiálnych Masarykových a Benešových spomienok.¹⁹ Do roku 1919 bol Štefánik na Slovensku len málo známy. Pred vypuknutím vojny sa neangažoval v domácej politike a nepatril k predstaviteľom slovenskej politickej elity, ktorí na konci prvej svetovej vojny žili na území Slovenska a boli pripravení prevziať politickú agendu v novom štáte. Avšak hneď po jeho náhle a tragickej smrti sa z neho stáva národný hrdina. Ako podotýka Dušan Kováč, „odišiel ako chudobný, neznámy študent, vrátil sa mŕtvou ako mýtický hrdina – je to priam klasická situácia pre zrod mýtu.“²⁰ Bola to práve jeho smrť a následný impozantný pohreb, ktoré prispeli k jeho mýtizácii a sakralizácii v slovenskej spoločnosti a k tomu, že ho značná časť populácie začala považovať za „učebnicovú zásobáreň výlučne pozitívnych vlastností.“²¹

¹⁵ MATULA, Pavol. *Čechoslovakizmus na slovenských stredných školách (1918 – 1938)*. Bratislava : Goralinga, 2013, s. 23.

¹⁶ ĎURKOVSKÁ, Mária - HREHOR, Henrich. *Stredné školy na Slovensku v rokoch 1918 – 1948. Dokumenty*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 2014, s. 21.

¹⁷ OTČENÁŠOVÁ, Slávka. *Schválená minulosť*. Košice : UPJŠ, 2010, s. 31 – 32.

¹⁸ KLÍMA, Stanislav. *Slovenská vlastiveda*. Prešov : Kníhtlačiareň Arpad Kóscha, 1919; KRATOCHVÍL, Rudolf. *Prehľady z dejepisu*. Prešov : Štehorovo kníhkupectvo a nakladateľstvo, 1924.

¹⁹ MASARYK, Tomáš G. *Světová revoluce za války a ve válce 1914 – 1918*. Praha : Orbis a Čin 1928; BENEŠ, Edvard. *Světová válka a naše revoluce*. Praha : Orbis a Čin, 1927.

²⁰ KOVÁČ, Dušan. *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava : HÚ SAV; Prodama, 2010, s. 214.

²¹ MACHO, Peter. Milan Rastislav Štefánik – bohatier a mučeník? In KREKOVIC, Eduard – MANNOVÁ, Elena - KREKOVICOVÁ, Eva (eds.). *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2005, s. 163.

Tento trend sa odzrkadlil aj v dobovom vyučovaní dejepisu. Štefánik sa spolu s Masarykom a Benešom dostal už do prvých medzivojnových učebníc ako jedna z významných osobností národného príbehu. Štefánik vstupuje na scénu národných dejín prostredníctvom textov o prvej svetovej vojne. Tá bola prezentovaná ako stret civilizácií, ako boj medzi *namí* (morálne nadradenými, ku ktorým patrili v komplexnejšom zábere Dohodové mocnosti a ich podporovatelia, označovaní ako „*celý vzdelený svet*“²² a súčasne v užšom význame Česi a Slováci) a *tými druhými* (agresívnym a nemorálnym Trojspolkom a najmä Nemcami a Maďarmi, ktorých nenásytnosť a mocenské aspirácie boli označované za pôvod svetového konfliktu²³). Prvá svetová vojna bola autormi učebníc odsudzovaná najmä ako obdobie vystupňovaného národného útlaku: „*Útisk habsburský najväčšmi cítili Čechoslováci vo svetovej vojne. Vedeli, že Nemci a Habsburgovia vymysleli vojnu na zotročenie Slovanov, a tedy i na zotročenie Čechoslovákov.*“²⁴ Zdôrazňoval sa odmietavý postoj Čechov a Slovákov k vojne a ich vynútenej účasti v nej na strane Rakúsko-Uhorska: „*Uvedomeli československí vojaci v rakúskom vojsku nemienili prelievať svoju krv za záujmy nemecko-maďarské a pomáhať tak pokoriť svoju zuboženú vlasť. I dávali sa dobrovoľne do zajatia Rusom a Talianom, a zriaďovali na popud Masarykov československé légie.*“²⁵ Česká a slovenská historiografia vnímala fakt, že prvá ČSR sa zrodila zo svetovej vojny a interpretovala tento konflikt ako významný medzník národnej histórie, prerod spoločnosti zo stavovskej na demokratickú, i za rozhodujúci zlom v zápase za národnú identitu.²⁶ A to všetko z pozícií víťaza v zmysle politickom i morálnom.

Štefánik bol teda v medzivojnových učebniciach dejepisu predstavovaný predovšetkým v kontexte svojich aktivít počas prvej svetovej vojny v prospech vzniku Československej republiky, ktorá bola oslavovaná ako optimálne naplnenie historického vývoja, zvrhnutie tisícročného útlaku oboch národov pod cudzím jarmom, vymanenie sa zo žalára národov a víťazné opätovné spojenie Čechov a Slovákov. Veľký význam pri narácii Štefánikovho života zohrával motív zakladateľa – významného štátnika a spolutvorcu spoločného štátu Čechov a Slovákov: „*I utvorili hneď títo traja mužovia [Masaryk, Beneš a Štefánik, pozn. red. S. O.] v Paríži československú národnú radu a vyhlásili odboj proti Ústredným mocnostiam.*“²⁷ „*Spoločnej námaha týchto dvoch výtečných synov národa [Masarykovi a Štefánikovi, pozn. red. S.O.] podarilo sa presvedčiť vlády Štvordohody..., že uznali samostatnosť československého národa. Tak bola založená republika československá. Prvým jej prezidentom sa stal dr. T. G.*

²² HLAVINKA, Karol. *Stručné dejiny národa československého pre nižšie triedy slovenských stredných škôl*. Košice : Tlačou Slovenskej knižničiarne, s. 100.

²³ REITLER, Antonín - TOUC, Josef. *Dejepis pre meštianske školy. Diel I*. Praha : Komenium, 1933, s. 40 - 41.

²⁴ HORČIČKA, Josef - NEŠPOR, Jan. *Dejepis pre slovenské občianske školy*. Praha : Česká grafická únia uč. spolku, 1922, s. 146 - 147.

²⁵ HRNČÍŘ, František. *Dějepis národa československého*. Nymburk : Nákladom spisovateľa, 1920, s. 154 - 155.

²⁶ DUDEKOVÁ, Gabriela. Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska. In *Forum Historiae*, 2009, roč. 3, č. 1, s. 1 - 19.

²⁷ KOREŇ, Jozef. *Dejiny československého národa. Dejepis pre V. a VI. triedu slov. ľud. škôl*. Prešov : Nákladom Štehrého knižkupectva, 1921, s. 59.

*Masaryk a prvým ministrom vojny generál dr. M. R. Štefánik.*²⁸ Pravda, mýtus zakladateľa, otca vlasti a s ním spojené priam biblické mesianistické konotácie boli v medzivojnových učebniciach dejepisu prioritne rezervované predovšetkým pre osobu T. G. Masaryka, aktuálneho prezidenta. Dobový kult Masaryka cielavedome tvorili a šírili intelektuáli, spisovatelia, žurnalisti a vydavatelia. Súčasne sa doma i v zahraničí snažili o propagáciu „vízie Hradu“ – šírili obraz Československa ako štátu demokratického a legitímneho, patriaceho do liberálnej a racionálnej Európy.²⁹ V tomto kontexte boli Štefánikove zásluhy v učebniciach dejepisu zdôrazňované aj ako výsledok potreby inklúzie Slovákov v národnom príbehu, ktorá vyžadovala dosadiť medzi významných mužov národa i Slovákov – ako isté vyváženie obrazu paternalistických tendencií z českého prostredia. Štefánik je súčasne prezentovaný ako nekompromisný zástanca myšlienky česko-slovenskej spolupráce a ako symbol čechoslovakizmu.

Jedným z dôležitých aspektov Štefánikovho obrazu je portrét nebojácneho a udatného vojaka, ktorý sa angažuje na strane spravodlivých vo veci oslobodzovania spod cudzieho jarma. Často mu je pripisovaná hlavná úloha v česko-slovenskom odboji: „*O vojenskú zásluhu našej armády má najväčšiu zásluhu Štefánik.*“³⁰ Za podstatnú súčasť Štefánikovej vojenskej kariéry je pokladaná jeho angažovanosť v organizácii československých légii. Tie sa stali dôležitým aspektom národného príbehu, dobre využiteľným pri vytváraní obrazu dôstojného mravného profilu našich predkov. Zaručovali potrebné prepojenie medzi Čechmi a Slovákmí a víťaznými mocnosťami v zmysle vojenskom, politickom i morálnom – boli dôkazom, že sa naši otcovia rozhodli pre správnu voľbu, odmietli bojovať za skazený Trojspolok a postavili sa vo svetovom konflikte na stranu spravodlivých: „*Uvedomeli československí vojaci v rakúskom vojsku nemienili prelievať svoju krv za záujmy nemecko-maďarské a pomáhať tak pokoriť svoju zúboženú vlasť. I dávali sa dobrovoľne do zajatia Rusom a Talianom, a zriaďovali československé légie; žiaci Komenského stali sa bojovníkmi Žižkovými.*“³¹ Husitská problematika predstavovala výrazný prvok národného príbehu v medzivojnovom období, bola druhým zlatým vekom národných dejín po veľkomoravskom období. V českom prostredí, samozrejme, išlo o pretrvávajúcu tendenciu, ktorá mala svoj pevný základ a významné miesto už v Palackého interpretácii národných dejín, a tú neskôr prevzal aj T. G. Masaryk a jeho spolupracovníci ako jeden z ideologických pilierov moderného národného programu.³² Kult Jana Husa bol rozšírený aj medzi slovenskými luteránmi pred vznikom republiky. Po roku 1918 znamenalo rozvíjanie husitskej problematiky v slovenskom prostredí

²⁸ KADLEČÍK, Gustáv. *Dejepis pre V. a VI. ročník škôl ľudových*. Liptovský Sv. Mikuláš : Tranoscius, 1924, s. 22 – 23.

²⁹ ORZOFF, Andrea. *Battle for the Castle : The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914 – 1948*. New York : Oxford University Press, 2009.

³⁰ HLAVINKA, Stručné dejiny, s. 105.

³¹ HRNČÍŘ, Dějepis, s. 154 – 155.

³² Prezentácia husitského hnutia vo výsostne pozitívnom smere mala aj kritikov. Josef Pekař odmietal myšlienku pokrokovosti husitského hnutia a vnímal ho ako stredovekú herézu. Nezmieňuje sa o ideologickom vplyve husitizmu na územie Slovenska a Slovákov, ani v hnutí nevidí zárodok budúcej spoločnej česko-slovenskej spolupráce. Husitizmus odmietali aj historici vychádzajúci z učenia katolíckej cirkvi, vnímali ho ako narušenie kontinuity českých dejín.

programovú snahu vnieť do výskumu slovenských dejín československé prvky³³ a prezentovať minulosť Čechov a Slovákov ako spoločnú, Čechov a Slovákov ako jeden národ zdieľajúci spoločné dejiny: „*Husitstvo spojilo celý československý národ mocnou páskou spoločného usilovania... Války husitské preslávily československý národ po celom svete.*“³⁴ Prirovnanie českých a slovenských legionárov k husitským bojovníkom slúžilo k zdôrazňovaniu ich hrdinského charakteru a k sprostredkovaniu odkazu, že v légiách, rovnako ako v husitských oddieloch, išlo o spoločenský zápas o humanitu a spravodlivosť a zároveň o záchranu národa: „*Tajná ozvená slávnych činov československých légii dolietala do vlasti, vzpriamovala zhrbené šije, rozjasňovala zachmúrené čelá, búrila stíchnuté srdcia; ale postrašila i viedenskú vládu.*“³⁵ Zdôrazňovanie Štefánikových zásluh pri budovaní a činnosti légii cieľne dotváralo Štefánikovo portrét ako pokračovateľa týchto hrdinských tradícií a výrazne umocňovalo obraz jeho pozitívneho morálneho profilu: „*Pádom z aeroplánu veľmi si uškodil, bola mu odňatá čiastka žalúdka a horkotažko sa vyliečil. A potom, bárs nebol celkom zdravý, cestuje za československým vojskom do Ruska, Rumunska, Ameriky, Itálie, zase do Ruska, neznajúc oddychu.*“³⁶

Medzinárodný aspekt Štefánikových aktivít bol ďalšou výraznou témou v učebniciach dejepisu. Tie ho predstavovali ako úspešného vedca, ktorý sa dôstojne etabloval v zahraničí, neskôr počas vojny ako dôležitú diplomatickú spojku medzi domácimi politikmi a civilizovanou Európou: „*Po štúdiách v Bratislave, v Prahe a v cudzine venoval sa hvездárstvu a preslávil sa svojimi prácami po celom svete, najmä mal mnoho priateľov v Paríži.*“³⁷ „*Niektorí vynikajúci československí politikovia, ktorým podarilo dostať sa za hranice, tam presvedčovali cudzinu, aby zvedela o našom domácom utrpení a utiskovaní. Takými boli menovite Česi Masaryk a Beneš, dr. Milan R. Štefánik, Slováč, a Francúz Arnošt Denis.*“³⁸ Štefánikove dôležité zahraničné kontakty i mimoriadne osobnostné kvality vyzdvihuje vo svojej učebnici aj inak zvyčajne konzervatívny, racionálny a málo emotívny Josef Pekař: „*Spolupracovníkom [Masarykovým, pozn. red. S. O.], ktorý mal veľké spoločenské styky v Paríži, zvláštne osobné kúzl a celkovo mimoriadnu energiu a odvahu, stal sa mu čoskoro mladý slovenský hvездár, slúžiaci ako dôstojník vo francúzskej armáde, Milan Štefánik.*“³⁹

Štefánikovmu nečakanému a tragickému skonu venujú učebnice významnú pozornosť. Odrážali tak celospoločenský ohlas, ktorý jeho smrť vyvolala. Najmä jej nie celkom vyjasnený charakter hnal vodu na mlyn rôznym interpretáciám – najčas-

³³ Svedčia o tom aj dizertačné práce, ktoré obhajovali študenti na Katedre dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Oľga Wágnerová bola prvou slovenskou historičkou a v roku 1926 obhájila prácu na tému *Ján Jiskra z Brandýsa*, o dva roky neskôr Branislav Varsik obhájil prácu na tému *Husiti a reformácia na Slovensku*. Blížšie o tom pozri TIBENSKÝ, Ján. Profesor Daniel Rapant ako vychovávateľ vedeckého dorastu. In MARSINA, Richard (ed.). *Historik Daniel Rapant. Život a dielo*. Martin; Bratislava : Matica slovenská – Slovenský historický ústav Matice slovenskej, 1998, s. 85 – 95.

³⁴ HLAVINKA, Stručné dejiny, s. 58.

³⁵ HRNČÍŘ, Dějepis, s. 189.

³⁶ HLAVINKA, Stručné dejiny, s. 105.

³⁷ HLAVINKA, Stručné dejiny, s. 105.

³⁸ HORČÍČKA – NEŠPOR, Dejepis, s. 146 – 147.

³⁹ PEKAŘ, Josef. *Dějiny československé. Pro nejvyšší třídy škol středních*. Praha : Historický Klub, 1921, s. 216.

tejšie sa hovorilo o nešťastnej náhode, ale aj o samovražde či protislovenskom spriahaní. Verziu o Štefánikovom zámernom zostrení rozvíjali najmä ľudáci, ktorí sa šírením takéhoto výkladu snažili v boji proti zástancom centralizmu vybičovať slovenské národné cítenie, využiť Štefánika ako symbol mučeníctva a získať tak politický kapitál. To sa naplno prejavilo počas prezidentskej volebnej kampane v roku 1927, keď sa Štefánikovo nevyjasnené úmrtie stalo leitmotívom boja ľudákov proti Masarykovi.⁴⁰ V skúmaných učebniciach dejepisu však boli prezentované výlučne naratívy vychádzajúce z oficiálneho postoja ku Štefánikovej smrti, ktoré vysvetľovali jeho smrť ako tragickú nehodu. Emotívnym spôsobom upozorňujú na stratu, ktorú predčasný odchod udatného vlastenca znamenal pre celú republiku: „*Návrat iného popredného zakladateľa štátu, návrat Milana Rastislava Štefánika, bol tragický. Štefánik pracoval po prevrate na organizácii našich zahraničných vojsk v Sibíri a v Taliansku, požívajúc všade veľkej vážnosti a úcty; keď sa však lietadlom vracal do oslobodenej otčiny, zrútil sa blízko cieľa a zabil sa (4. mája 1919). Jeho rozhlad, vážnosť i skúsenosti mladému štátu veľmi chýbaly.*“⁴¹ Pozornosť sa v učebniciach venuje aj miestu Štefánikovo posledného odpočinku – Mohyle na Bradle – čo prispelo k jej inštitucionalizácii ako významného miesta pamäti: „*Československý národ so žiaľom sprevádzal do hrobu svojho veľkého syna. Pochovaný leží na Bradle, neďaleko svojho rodiska, Košarysk, v župe Nitrianskej.*“⁴²

Historickí hrdinovia sú mnohokrát znázorňovaní ako určité spojivo medzi minulosťou a prítomnosťou, pričom minulosť slúži ako návod aj inšpirácia pre súčasnosť. Skutky hrdinov sa stávajú meradlom hodnotových systémov a oni sami sú predstaviteľmi nasledovaniahodných ideálov.⁴³ Takýmto cieľom poslúžil aj Štefánikov obraz v učebniciach dejepisu. Tie zdôrazňovali Štefánikove cnosti – vyzdvihovala sa najmä svornosť – a to v zmysle rozvíjania potreby česko-slovenskej súdržnosti a jednoty a pocitu občianskej spolupatričnosti, ktoré mali byť opätovne oživené a aktuálne aj v prítomnosti: „*On má slúžiť za dobrý príklad každému rodovernému Slováckovi.... Neúnavná pracovitost, statočnost a svornosť sú tie cnosti, ktoré Štefánika zdobily. V tomto ho máme nasledovať.... Vo svornosti je sila. Česi a Slováci sú dva bratia jedného národa.... Sborne nažívať môžu, ale len pracovití Česi a Slováci. Kto slobodnú vlasť len k tomu chce využiť, aby svojho spolubrata vykoristil, alebo nad neho sa povyšoval, ten nie je dobrý Čech a Slovák. Aby si nás cudzie národy tedy ctily, k tomu je potrebné, aby občania Československej Republiky boli pracovití, statoční a svorní. Slovom: cudzie národy si nás len tedy uctia, keď budeme takí, aký bol náš vlastenec, Milan Štefánik. Avšak ku konaniu týchto troch cností nás navádzajú i celé dejiny československého národa.*“⁴⁴

⁴⁰ KOVÁČ, O historiografii a spoločnosti, s. 218.

⁴¹ PEKAŘ, Josef - KLIK, Josef - CHORVÁT, Cyril. *Dejiny československé pre najvyššiu triedu stredných škôl*. Praha : Historický klub, 1938, s. 157.

⁴² KOREŇ, *Dejiny československého národa*, s. 62 – 63.

⁴³ OLEJNÍK, Milan. Základné prvky obsahu historickej pamäti a ich úloha pri formovaní kolektívnej identity. In BAČOVÁ, Viera (ed.). *Historická pamäť a identita*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1996, s. 49.

⁴⁴ KOREŇ, *Dejiny československého národa*, s. 63 – 64.

Učebnice publikované v medzivojnovom období vo výraznej miere propagovali obraz Štefánika ako pôvodom obyčajného dedinského chlapca, zdôrazňujúc jeho evanjelické korene⁴⁵, z ktorého sa v cudzine stáva významný vedec, neskôr udatný vojak, čo žal úspech za úspechom a neochvejne napredoval na ceste za svojimi vznešenými a vizionárskymi cieľmi. Vystupuje ako všestranne nadaný, priam renesančný muž, s jasne definovaným morálnym profilom hrdinu. Je to osloboditeľ, jeden z hlavných aktérov zahraničného odboja, vyvádza svoj ľud zo žalára národov a vymaňuje ho spod tisícročného útlaku. Je to štátnik, zakladateľ republiky, stelesňuje myšlienky centralizmu a čechoslovakizmu. A je to bojovník, vojak, bohatier. Štefánik sa borí za dobro svojho národa, ale nenesie na rukách krv nepriateľov. Takýto obraz je rezervovaný pre symbolickú reprezentáciu rozpadajúcej sa monarchie ako znaku despotického starého sveta: „*Dňa 21. listopadu zomrel vo veku 86 rokov cisár František Jozef. Jeho 68 ročné panovanie bolo žalostne dlhé; bolo jednou nepretržitou radou lží, krivých prisah a zločinov. Zlovoľný tento starec nastúpil na trón s rukami červenými krvou a skončil svoju vládu uprostred krviprelievania.*“⁴⁶

Druhá svetová vojna

Rozpad Československa a vznik Slovenského štátu v roku 1939 a jeho závislosť na Nemeckej ríši vyústili do celospoločenských zmien, školstvo a politiku tvorby učebníc dejepisu nevynímajúc. Školstvo na Slovensku v tomto období zastrešovalo Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠaNO) pod vedením Jozefa Siváka. V školskom systéme sa prejavili dve výrazné zmeny – poslovenčenie školstva a zvýšenie jeho prepojenia s cirkvami. Slovenský nacionalizmus, ktorý bol v medzivojnovom období prezentovaný vo forme politického autonomizmu a ktorého predstavitelia odmietali politický aj ideologický konštrukt čechoslovakizmu, sa z opozičného hnutia stal hlavným prúdom ideológie Slovenskej republiky.⁴⁷ Českí pedagógovia boli zo slovenských škôl odvolávaní,⁴⁸ zo školstva taktiež museli odísť tí pedagógovia, ktorí neboli ochotní vyučovať v zmysle ideologických požiadaviek režimu.⁴⁹

V nových podmienkach bolo žiadané najprv revidovať, následne úplne prestať používať učebnice z predchádzajúceho režimu, prekladané z češtiny. Tie boli označené za „*zdedené učebnice, čo napospol nevyhovovali potrebám nového slovenského gymnázia. Preto štátna školská správa už v autonómnej ére nariadila ich revíziu, čo značilo odstraňovať všetky state a miesta, ktoré škodili záujmom našej výučby. Lež ani toto riešenie nemohlo dlhšie trvať, lebo... ani po najbedlivejšom prezretí učebníc nevy-*

⁴⁵ Napr. KADLEČÍK, Dejepis, s. 23; HLAVINKA, Stručné dejiny, s. 105.

⁴⁶ HRNČÍŘ, Dějepis národa československého, s. 189

⁴⁷ GABZDILOVÁ, Soňa - ĐURKOVSKÁ, Mária. *V duchu autority a slovenskej štátnosti. Školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1939 – 1945.* Košice : Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, 2016, s. 38.

⁴⁸ V roku 1938 bolo na území Slovenska z celkového počtu stredoškolských profesorov 345 Slovákov a 523 Čechov. Koncom školského roku 1942 – 1943 bolo 700 Slovákov a 26 Čechov. Bližšie pozri: MAGDOLENOVÁ, Anna. Slovenská kultúra v rokoch 1939 – 1945. In BOBÁK, Ján (ed.). *Slovenská republika 1939 – 1945.* Martin : Matica slovenská, 2000, s. 145.

⁴⁹ GABZDILOVÁ, V duchu autority, s. 47.

*mizla ich celková tendencia.*⁵⁰ Nahradit' ich mali, prioritne v humanitných predmetoch, nové a ideologicky vyhovujúce učebnice od slovenských autorov. Významnú úlohu pri vydávaní nových učebníc zohral Spolok profesorov Slovákov.⁵¹ Jeho najdôležitejšou úlohou bolo vydávať učebnice slovenského jazyka, vlastivedy a „*takých predmetov, pri ktorých slovenské stanovisko možno najvýraznejšie uplatňovať.*“⁵² Učebnice dejepisu, ktorý patril medzi povinné predmety na základných aj stredných školách, vydávala aj Matica slovenská i nábožensky orientované vydavateľstvá, Tranoscius v Liptovskom Mikuláši a Spolok sv. Vojtecha v Trnave. Jedným z najvlývnejších historikov na Slovensku v období druhej svetovej vojny a autorom viacerých učebníc dejepisu bol František Hrušovský, člen Slovenského snemu a univerzitný profesor, presadzujúci takú interpretáciu minulosti, ktorá mala vykresliť slovenskú štátnosť ako optimálne vyvrcholenie historického vývoja, pričom vyzdvihoval hodnoty nového režimu – najmä slovenský nacionalizmus a katolicizmus.

Pokiaľ v medzivojnovom Československu sa oficiálne interpretácie Štefánikových aktivít zakladali na provládnych čechoslovakisticky orientovaných ideách, akcentujúc zahraničný odbojový zápas o spoločný československý štát, zdôrazňujúc Štefánikov pragmatizmus, strategické myslenie, organizačnú činnosť a vyzdvihujúc jeho zasadzovanie sa za spoločný česko-slovenský program, v období druhej svetovej vojny dochádza ku zmene. Obsah naratívov síce ostáva vo veľkej miere ten istý – Štefánik je aj naďalej prezentovaný ako zakladateľ, bojovník, obratný diplomat, hrdina, *slovenský bohatier*⁵³ – no modifikujú sa ideologické posolstvá týchto naratívov v národnom príbehu. Tejto zmene predchádzalo postupné prisvojovanie si štefánikovskej legendy ľudákmi s cieľom využiť tento významný národný symbol na šírenie slovenského nacionalizmu, ktorý sa napokon stal jedným z ideových pilierov Slovenskej republiky založenej v roku 1939. Po počiatočnom zaváhaní (ktoré sa prejavilo napríklad pri vlačnej reakcii na Štefánikovu smrť v časopise Slováčok)⁵⁴ si predstavitelia autonomistického hnutia rýchlo uvedomili, že Štefánikova popularita je vhodne využiteľná aj pri formovaní a propagácii výsostne slovenskej kolektívnej identity (najpríťažlivejším naratívom, ktorý sa stal pomerne obľúbeným medzi verejnosťou, bola teória o jeho zámernom zostrení pri prílete do vlasti).⁵⁵ Nové poli-

⁵⁰ *Päť rokov slovenského školstva 1939 – 1943.* Zostavila Redakčná komisia Ministerstva školstva a národnej osvety Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1944.

⁵¹ KÁZMEROVÁ, Lubica. Spolok profesorov Slovákov v rokoch 1921 – 1941. In *Historický časopis*, 2008, roč. 56, č. 3, s. 461 – 476.

⁵² NEUPAUER, František. Školská politika v období Slovenskej republiky 1939 – 1945. In ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter (eds.). *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV.* Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2005, s. 74 – 88.

⁵³ HRUŠOVSKÝ, František. *Slovenské dejiny*. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1939, s. 377.

⁵⁴ Ku podrobnej genéze a vývoju interpretácií významu Štefánika rôznymi politickými elitami v medzivojnovom období a počas druhej svetovej vojny pozri MACHO, Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach.

⁵⁵ Napr. časopis Slováčok pri 20. výročí Štefánikovho úmrtia uviedol, že to „*nebola nešťastná náhoda, ale zločinne, plánovite a do detailov pripravená vražda.*“ Pozri VÁROS, Milan. *Posledný let generála Štefánika.* Bratislava : Obzor, 1991, s. 9.

tické elity sa teda neuchýlili k odmietaniu Štefánika ako symbolu medzivojnového čechoslovakizmu,⁵⁶ ale snažili sa prerobiť jeho obraz v prospech novej ideológie.

Aj v Hrušovského naratíve sa Štefánik stáva dôležitým pre národné dejiny až ako účastník prvej svetovej vojny. Tá je interpretovaná bez širších medzinárodno-politických súvislostí. V duchu dobovej politicky motivovanej servilnosti voči Nemecku sa príčiny vojny generalizujúco pripisujú vypätej dobovej medzinárodnej situácii: „*Svetová vojna bola výsledkom všeobecného medzinárodného napätia, ktoré už od niekoľkých desaťročí rozdeľovalo veľké európske štáty na dva nepriateľské tábory, Trojspolok a Dohodu, ktoré zápasily o politickú moc v Európe a o hospodársku prevahu vo svete.*“⁵⁷ Učebnica sa nevenuje priebehu vojny, ani jej dôsledkom v medzinárodnom meradle. Funkciu naratívov viažucich sa k vojne je výlučne zdôrazniť utrpenie Slovákov, ktorí museli bojovať v rakúsko-uhorskom vojsku i tých, čo ostali doma, pričom sa výrazne vyzdvihuje význam Slovákov žijúcich v zahraničí: „*Ale práve v tých časoch, keď svetová vojna ubila celý slovenský národ a znemožnila, aby sa slovenskí národovci doma ozvali v mene svojho národa, nadišla príležitosť, aby sa ozvali Slováci, žijúci za hranicami uhorského štátu.*“⁵⁸ Vojna teda bola vnímaná ako mílnik na ceste Slovákov k národnej nezávislosti, pričom podľa Hrušovského „*Spolupráca Slovákov s Čechmi v zahraničnom odboji smerovala k tomu, aby slovenský národ zaistil svoj samobytný národný vývoj.*“⁵⁹ Pri interpretácii zahraničného odboja autor zároveň vo veľkej miere propaguje význam slovenskej inteligencie v USA, ktorá bola v medzivojnových učebniciach dejepisu značne ignorovaná: „*Ale najväčší význam v boji za oslobodenie slovenského národa mala činnosť Slovákov v Amerike. Slovenská liga už od r. 1907 stála na strážii slovenských národných práv a vo svojom memorande r. 1914 dožadovala sa samourčovacieho práva pre slovenský národ v Uhorsku... Americkí Slováci boli pripravení na všetky obete, aby svoj boj vedený, vedený v znamení hesla *Za tú našu slovenčinu, dobojovali až do konca.*“⁶⁰*

Štefánik vystupuje v úlohe zakladateľa, pričom plne nahrádza v tejto funkcii Masaryka, ktorý bol preferovaný v predchádzajúcom období: „*V Paríži vo februári 1916 utvorila sa Národná rada česko-slovenská... vznikla na naliehanie mladého slovenského učenca dr. Milana Rastislava Štefánika, ktorý už od predvojnových rokov žil vo Francúzsku a mal styky s predstaviteľmi verejného života.*“⁶¹ Pripisuje sa mu významná funkcia pri formovaní politickej i vojenskej zložky odboja v zahraničí: „*Ale Štefánik staral sa aj o to, aby jednotlivé štáty dali súhlas k tvoreniu česko-slovenského vojska zo zajatcov, aby toto vojsko mohlo sa zúčastniť na bojoch a aby časť tohto vojska v boľševickom Rusku nepodľahla rozkladu.*“⁶² Zároveň sa vyzdvihuje jeho vedúce postavenie pri diplomatických aktivitách smerujúcich k rozpadu monarchie a vzniku Československa: „*Významnú úlohu v tejto revolučnej práci mal Šte-*

⁵⁶ Bližšie pozri MACHO, Peter. Milan Rastislav Štefánik a legionári v politickom zápase medzi centralistami a autonomistami v roku 1922. In RANDÁK, Jan - KOURA, Petr (eds.). *Hrdinství a zbabelost v české politické kultuře 19. a 20. století*. Praha : Dokořán, 2008, s. 184 - 200.

⁵⁷ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 354.

⁵⁸ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 355 - 357.

⁵⁹ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 359.

⁶⁰ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 361 - 364.

⁶¹ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 359.

⁶² HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 360.

fánik, ktorý svojimi známosťami, svojou spoločenskou kultúrou a celou svojou osobnosťou umožňoval predstaviteľom Národnej rady prístup k štátnikom, ktorí rozhodovali o novej úprave Európy.“⁶³

V novom spoločenskom a politickom kontexte však bolo tiež potrebné „zabudnúť“ na niektoré atribúty pripisované Štefánikovi v medzivojnovom období. Prirodzene sa v oficiálnych naratívoch upustilo od obrazu Štefánika ako centralistu a presvedčeného Čechoslováka. Počas druhej svetovej vojny sa z neho stáva hrdina s výlučne slovenskou identitou.⁶⁴ Dokonca je využívaný pri tvorbe protičeských naratívov. Pokiaľ v medzivojnových učebniciach bol Štefánik figuratívne spájaný s husitskou tradíciou, reprezentujúcou blízke prepojenie Slovákov s Čechmi, v Hrušovského naratívne vystupuje proti nej, keďže tá prestáva zohrávať národno-identifikačnú funkciu a stáva sa z nej neželaný historický fenomén: „Nedorozumenia rástly i preto že Česi boj za národnú slobodu spojovali i s bojom proti Rímu, oživovali husitské tradície a urážali náboženské presvedčenie Slovákov, ktorým táto česká nenávisť proti cirkvi bola cudzia... M. R. Štefánik, ktorý sám mal nedorozumenia s českými členmi odboja, urovnával tieto spory, rozptyľoval obavy Slovákov a celou svojou energiou staral sa o to, aby táto nedôvera nehatila jednotný postup zahraničnej revolúcie.“⁶⁵

Smrť Štefánikovu síce Hrušovský spomína v súvislosti s jej nevyjasneným charakterom, no vyhol sa dobovým konšpiračným teóriám: „V prvej vláde Republiky ministrom národnej obrany stal sa generál Milan Rastislav Štefánik, ktorý sa zdržiaval ešte v cudzine a pri svojom návrate 4. mája 1919 v záhadných okolnostiach zrušil sa s lietadlom neďaleko Bratislavy.“⁶⁶ Učebnica pokračuje v medzivojnovnej tradícii kultivácie Štefánikovo miesta posledného odpočinku na Bradle a inštitucionalizuje periodicky sa opakujúci akt trúchlenia ako dôležitý aspekt historickej pamäte: „Mohutná mohyla generála Milana Rastislava Štefánika, postavená na obľúbenom vŕšku bohatiera nad jeho rodiskom, je vybudovaná z povestného slovenského travertínového kameňa zo Spišských Vlách, ktorého na Bradlo doviezli do 197 vagónov... Každoročne, v deň smutného výročia pádu slovenského bohatiera, 4. mája, na štyroch uhloch mohyly vzplanú veľké vatry a národ slovenský putuje na Bradlo pokloniť sa nesmrteľnej pamiatke veľkého generála.“⁶⁷

Naratívy v učebniciach dejepisu vydaných počas druhej svetovej vojny predstavovali určitý variant legendarizovaného pohľadu na Štefánika známeho z medzivojnových učebníc dejepisu. Naďalej ho predstavovali ako úspešného diplomata, odvážneho vojaka, organizátora odboja a zakladateľa štátu. Najpodstatnejšou zmenou sa stal presun Čechov z národa bratského do kategórie nepriateľov, *tých druhých*, a tomu museli byť prispôbené aj naratívy týkajúce sa Štefánikovo účinkovania v zahraničnom odboji. Už sa o zásluhy o vznik nového štátu nedelil s Masarykom

⁶³ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 360.

⁶⁴ Aj keď u samotného Štefánika tieto dve identity neboli v protiklade. Pozri KŠIŇAN, Michal. *Metamorfózy Štefánikovej slovenskosti*. In ČAPLOVIČ, Miloslav – FERENČUHOVÁ, Bohumila – STANOVÁ, Mária (eds.). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava: VHÚ; HÚ SAV; SNA, 2010, s. 97 – 116.

⁶⁵ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 365.

⁶⁶ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 375.

⁶⁷ HRUŠOVSKÝ, Slovenské dejiny, s. 377.

a Benešom, ale s predstaviteľmi slovenských katolíckych kruhov v USA. Avšak Štefánika sa nevzdali ani tie segmenty spoločnosti, ktoré nesúhlasili s oficiálnou ideológiou Slovenskej republiky v období druhej svetovej vojny. Svedčí o tom symbolické využitie jeho mena počas Slovenského národného povstania, keď boli po ňom pomenované dve partizánske brigády i pancierový vlak.

Obdobie rokov 1948 - 1989

Poverením školstva, vied a umení v roku 1945 vyzvalo autorov k spracovaniu nových učebníc. Ich naratívy preberali vo veľkej miere rétoriku a interpretáciu minulosti rozšírenú v medzivojnovom období.⁶⁸ Učebnice dejepisu z obdobia rokov 1945 - 1948 mali veľmi obmedzenú životnosť. Kým boli pripravené a schválené, nastala zmena spoločensko-politického režimu v Československu. Následne boli všetky učebnice napísané v období rokov 1945 - 1948 Štátnym pedagogickým ústavom prehlásené za nevyhovujúce. Ako dôvody sa uvádzali nevhodnosť učebníc v otázke prezentácie učebnej látky v línii s novými učebnými osnovami a ich idealistický charakter, vnímaný ako prekážka pri uskutočňovaní zásad socialistickej výchovy.⁶⁹

Po februárovom prevrate v roku 1948, keď k moci nastúpila komunistická strana, bol v dôsledku nových spoločensko-politických podmienok prijatý *Zákon o jednotnej škole*. Vďaka nemu sa až do roku 1989 školstvo v Československu vyznačovalo centralizmom. Zriaďovateľom základných a stredných škôl bol výlučne štát a odstránené boli všetky alternatívne formy vzdelávania. Základom školskej sústavy sa stalo uniformné vzdelávanie pod štátnym monopolom. Vzdelávanie určovali jednotné učebné osnovy, indoktrinácia ideológie a málo individuality. To sa prejavilo aj na produkcii učebníc v gescii Štátneho pedagogického ústavu;⁷⁰ jeho zaangažovanosť sa zintenzívnila po IX. zjazde KSS, na ktorom sa otvorene poukázalo na akútny nedostatok učebníc i na naliehavú potrebu ich ideologického skvalitnenia.⁷¹ Ministerstvo školstva schvaľovalo vždy jednu učebnicu pre daný predmet v konkrétnom ročníku pre určitý typ školy. Pluralita učebníc z predchádzajúceho, najmä medzivojnového obdobia sa stala minulosťou, alternatívne formy prezentácie učiva neexistovali, resp. neboli vítané či tolerované.

Metodologickým základom pre československú pedagogiku vo všetkých vyučovaných predmetoch sa stal historický materializmus.⁷² Historický ústav sa zaviazal napísať hospodárske, politické a sociálne dejiny Slovenska z perspektívy historic-

⁶⁸ PETRENKO, Ján - HOLLÝ, Anton - JANEGA, Pavol. *Stručné dejiny Československa*. Bratislava : Nakladateľstvo slovenských profesorov, 1946.

⁶⁹ Slovenský národný archív, fond ÚV KSS, generálny tajomník Bašťovanský, kart. 2149, a.j. 203_3.

⁷⁰ Spočiatku bola organizácia produkcie učebníc plne v rukách Štátneho pedagogického ústavu, jeho pracovníci spolupracovali s autormi učebníc pri ich tvorbe, ústav učebnice recenzoval a predkladal Ministerstvu školstva na schválenie. Neskôr boli do produkcie učebníc dejepisu aktívnejšie zapojené inštitúcie ako Štátne pedagogické nakladateľstvo, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Československá akadémia vied a Slovenská akadémia vied.

⁷¹ Slovenský národný archív, fond ÚV KSS, generálny tajomník Bašťovanský, kart. 2149, a.j. 203_3.

⁷² PAVLÍK, Ondrej. *Vývin sovietskeho školstva a pedagogiky*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1945. Množstvo teoretických diel týkajúcich sa pedagogiky bolo prekladaných z ruských originálov (Kairov, Gončarov, Jesipov, Makarenko, atď.) a vychádzali v Štátnym pedagogickom nakladateľstve v Prahe a v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve v Bratislave.

kého materializmu, ktoré mali byť stručným prehľadom dejín Slovenska prepracovaným v marxistickom duchu a tieto mali tvoriť základnú príručku v školách a pre učiteľov dejepisu.⁷³ Každá z analyzovaných učebníc národných (a neskôr aj všeobecných) dejín bola projektom tímu, v ktorom sa nachádzali zástupcovia Československej akadémie vied, Slovenskej akadémie vied, didaktici z Výskumného ústavu pedagogického a učitelia a školskí a vedeckí pracovníci. V Čechách aj na Slovensku sa učilo z identických učebníc dejepisu, pričom v Čechách sa používala česká jazyková verzia a na Slovensku slovenská.

Marxistický prístup k dejinám si vynútil implementáciu nových hodnôt do konštrukcie historického príbehu (a tie boli v slovenskej historickej vede málo známe, keďže tá, na rozdiel od českej historiografie, nemala rozvinutú tradíciu marxistickej interpretácie dejín, s výnimkou ohlasov v dielach Novomeského, Šafránka, Markuša a publikácií v časopise DAV). Požiadavka interpretácie národných dejín cez prizmu internacionalizmu, triedneho boja a revolúcie ako hybnej sily dejín sa v československej historiografii pretavila do zdôrazňovania dobrých vzťahov s ostatnými slovanskými národmi, nacionalizácie triednej paradigmy a zľúčenia národného a triedneho princípu pri výklade minulosti. Zároveň sa v historických naratívoch výrazne presadzujú prvky historického materializmu a je evidentný posun, keď sa do centra pozornosti historického príbehu dostávajú nepriviligované masy obyvateľstva. Pokým marxistické historiografie vo všeobecnosti zdôrazňovali význam pracujúceho ľudu (robotníckej triedy) v dejinách, pre československú marxistickú historiografiu bolo príznačné zdôrazňovanie plebejského charakteru národa, ktorý odjakživa stál v opozícii cudzím elitám a ich aristokratickým výsadám.⁷⁴

Marxistická historiografia a socialistická propaganda sa ku Štefánikovi zachovali macošsky. Spomienky na Štefánika mali zmiznúť zo všetkých oblastí verejného života.⁷⁵ Prvá ČSR bola v učebniciach dejepisu publikovaných po roku 1948 interpretovaná ako produkt buržoázneho nacionalizmu a Štefánik bol programovo ignorovaný; prípadne len stroho spomenutý a dokonca sa mu pripisovali zradcovské črty prisluhovača cudziemu imperializmu. Tieto charakteristiky mali svoj základ najmä v ideologicky motivovanej práci Ludovíta Holotíka, v ktorej si kládol za cieľ vyrovnat sa s „*živými legendami o vzniku Československej republiky... objasniť úlohu ľudových más, predovšetkým robotníckej triedy v národnooslobodzovacom boji... a analyzovať činnosť zahraničnej akcie za prvej svetovej vojny.*“⁷⁶

V učebniciach dejepisu vydaných po roku 1948 sa zriedkavé poznámky ku Štefánikovi viažu k naratívom týkajúcim sa prvej svetovej vojny. Tá je v dobových metodických príručkách pre učiteľov opisovaná ako téma mimoriadne dôležitá z ideologického hľadiska: „*pretože je to učivo, ktoré má mimoriadny význam pre formovanie*

⁷³ HUDEK, Najpolitickéjšia veda, s. 89.

⁷⁴ BERGER, Stefan – LORENZ, Chris. National Narratives and Their 'Others': Ethnicity, Class, Religion and the Gendering of National Histories. In *Storia della Storiografia*, 2006, roč. 24, č. 50, s. 80.

⁷⁵ Výnimku z tejto cielenej celospoločenskej amnézie predstavuje stručná biografica M. R. Štefánika od Jána Jurička vydaná v roku 1968, ktorú autor symbolicky venuje svojej dcére Jane, ktorá sa „*v škole nedozvedela, kto bol Štefánik.*“ JURÍČEK, Ján. *M. R. Štefánik. Životopisný náčrt*. Bratislava : Mladé letá, 1968.

⁷⁶ HOLOTÍK, Ludovít. *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. Bratislava : SAV, 1956, s. 8.

mladého človeka, pre vytvorenie základov marxistického vedeckého svetového názoru.⁷⁷ Prostredníctvom vyučovania o prvej svetovej vojne boli pedagógovia inštruovaní „ukázať a konkretizovať novodobé hrdinstvo, a to nielen hrdinstvo boja, ale i hrdinstvo práce, hrdinstvo človeka socialistickej epochy na postavách ruských bolševikov, na postavách partizánov, robotníkov, pracujúcich ľudí, na bezmenné hrdinstvo masových robotníckych bojov.“⁷⁸ Najdôležitejšími súčasťami naratívu o prvej svetovej vojne sa stávajú revolúcia a triedny konflikt; prítomná je kritika imperializmu a kolonializmu a bipolárne rozdelenie spoločnosti na vykorisťovateľov a vykorisťovaných: „Rakúsko – uhorská monarchia povolala do armády státisíce mužov, mladých i starých. Mali zabíjať a byť zabíjaní pre zisky imperialistov... V mestách a na dedinách pribúdalo ľudí zmračených vojnou i vdov a sirôtok po padlých vojakoch. Avšak nie všetci ľudia trpeli. Bohatí nedreli v továrňach a nestáli v radoch na potraviny. Naopak sa vo vojne obohacovali... Kapitalisti za vojny vystupňovali útlak pracujúcich.“⁷⁹

Štefánik sa spomína ako spoluzakladateľ Československej národnej rady v Paríži. Avšak obraz budovateľa nahrádzajú interpretácie naznačujúce jeho servilnosť voči arogantnému a, vo veci malých utláčaných stredoeurópskych národov, nezainteresovanému Západu: „V roku 1916 vytvorili členovia politického ústredia (M. R. Štefánik, E. Beneš, J. Dürich a T. G. Masaryk) v Paríži Československú národnú radu, ktorá sa začala usilovať o to, aby západné imperialistické mocnosti dali súhlas k povojnovému zriadeniu samostatného československého štátu. Toto úsilie... nemalo úspech. Predstavitelia imperialistických dohodových mocností chceli totiž vojnou riešiť len svoje mocenské záujmy a nemali žiadne porozumenie pre národno-oslobodzovací boj Čechov a Slovákov.“⁸⁰

Obviňovaný je z chybných postupov voči Rusku. Veľká októbrová revolúcia totiž bola prezentovaná ako najvýznamnejšia a najpokrokovejšia udalosť celej svetovej vojny a legionárske aktivity sú interpretované ako problematické a pomýlené dobrodružstvo: „Protisovietske a protirevolučné zmýšľanie československej buržoázie sa taktiež prejavilo v jej politike voči sovietskemu Rusku. Vláda tam ponechávala legionárov i po skončení prvej svetovej vojny, aby tam bojovali za záujmy imperialistov... Vláda poslala na Sibír ministra Štefánika a francúzskeho generála Janina, aby primáli legionárov k poslušnosti. Ale nepodarilo sa im to.“⁸¹

Niektoré naratívy diskreditujú Štefánika ako málo zdarného vedca, ktorý sa neskôr etabluje ako renegát slúžiaci cudzím záujmom: „Štefánik žil v zahraničí už pred vypuknutím vojny. Najprv sa pokúšal o vedeckú kariéru astronóma. Potom sa dostal

⁷⁷ KAŠPAR, Jan. *Metodická příručka k učebnímu textu dějepisu pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1966, s. 5

⁷⁸ KAŠPAR, Metodická příručka, s. 5 – 6.

⁷⁹ BARTOŠEK, Karel - LAŠÁN, Ludovít. *Dějepis pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 27 – 28.

⁸⁰ DOHNAL, Miloň. *Dějepis. Pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1975, s. 26 – 27.

⁸¹ KOPÁČ, Jaroslav - KROPILÁK, Miroslav - SOSÍK, Alois - STRAČÁR, Emil - TEICHOVÁ, Alice. *Dějiny doby nové a nejnovější*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955, s. 109 – 110.

do služieb Francúzska. Ako francúzsky štátny občan s prepožičanou vojenskou hodnosťou precestoval v záujme rozšírenia francúzskeho imperializmu mnohé krajiny.“⁸²

Hlavným Štefánikovým previnením však bola jeho príslušnosť k buržoáznej triede. Tá bola v predkladaných naratívoch zobrazovaná ako reakčná sila, skupina *tých druhých*, ktorí sa vyznačovali nemorálnym charakterom a v historickom vývoji v danom kontexte pôsobili ako inhibítory skupiny *my* – t. j. ľudu, pracujúcich mäs, nositeľov pokroku: „*Zatiaľ čo pracujúci ľudia strádali, buržoázia v českých zemiach a na Slovensku využívala vojnu k tomu, aby sa obohatila... Česká buržoázia slúžila horlivo Rakúsko – Uhorsku... V prípade víťazstva Dohody mal byť Masaryk predstaviteľom buržoázie v tábore víťazov. S Masarykom a Benešom spolupracoval predstaviteľ slovenskej buržoázie Milan Rastislav Štefánik. Politika predákov sociálno-demokratickej strany sa podstatne nelíšila od postupov buržoázie. Ponechávali ľud bez rady a pomoci.*“⁸³

Československá republika z roku 1918 je v učebniciach dejepisu prezentovaná ako dôležitý stupeň v historickom vývoji Čechov a Slovákov. Je interpretovaná ako výsledok revolučného pohybu mäs: „*Vytvorením Československa skončilo sa obdobie rakúskej a maďarskej nadvlády. Pre oba národy začala nová epocha v dejinách. Zásľuhu na páde monarchie a vyhlásení republiky má predovšetkým ľudové hnutie posilnené ohlasom Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie i politická a diplomatická činnosť českých a slovenských politických predstaviteľov.*“⁸⁴ No súčasne bolo vytvorenie Československa charakterizované ako krok poznačený chybami: „*Najväčšiu zásluhu na vytvorení republiky mala robotnícka trieda, avšak vinou oportunistického vedenia sociálnej demokracie sa nestala vedúcim činiteľom národno-oslobodzovacieho zápasu. Nedokázala zabrániť buržoázii, aby v novom štáte neobsadila najdôležitejšie pozície. Aj tak však s ňou v prvých rokoch bojovala o politický charakter republiky.*“⁸⁵ O Štefánikovom pôsobení v prvej ČSR, o jeho smrti i o jeho následnej politickej inštrumentalizácii socialistickej učebnice mlčia.

Záver

Interpretácie významu Milana Rastislava Štefánika v národných dejinách prešli v učebniciach dejepisu v skúmaných obdobiach dramatickými metamorfózami. Jeho hrdinský obraz zakladateľa štátu, nebojácneho bojovníka, úspešného diplomata a vedca, osvieteného všestranného muža a presvedčeného zástancu myšlienky česko-slovenskej spolupráce vytvorený krátko po jeho smrti sa opakoval v učebniciach dejepisu počas celého medzivojnového obdobia. Veľká časť tejto charakteristiky pretrvala aj v učebniciach dejepisu počas druhej svetovej vojny, pravda,

⁸² KNORROVÁ, Jarmila. *Dejepis pre II. ročník odborných škôl*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1963, s. 276.

⁸³ KOPÁČ, Dějiny, s. 76 – 77.

⁸⁴ DULLOVÁ, Valéria – VALACHOVÁ, Anna – BEŇO, Ladislav – DZUGAS, Jozef – PLEVA, Ján. *Dejepis 9. Pre 9. ročník základnej deväťročnej školy*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976, s. 25 – 26.

⁸⁵ FLOREK, Ondřej – ČAPEK, Vratislav – MACEK, Zdeněk – SUTTÝ, Miroslav. *Dějepis II. Pro druhý ročník středních odborných škol a pro I. ročník středních odborných učilišť*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1984, s. 98.

s ideologickými modifikáciami týkajúcimi sa Štefánikovho prerodu zo zástancu centralizmu na stúpenca idey slovenskej samobytnosti. Po roku 1948 sa Štefánik pre naratív národných dejín stáva nepohodlným. V niektorých prípadoch sa autori učebníc uchýlili k ikonoklazmu v holotíkovskom štýle, niekedy v eufemickejšom podaní. Najčastejším riešením v učebniciach dejepisu v tomto období však bola jednoducho amnézia, ktorá vymazala Štefánika z príbehu národných dejín. Zaujímavý je vývoj inštrumentalizácie Štefánika pri prezentácii kolektívnych identít a vzťahov ku *tým druhým*. V medzivojnových učebniciach dejepisu vystupuje ako presvedčený centralista, podporovateľ česko-slovenskej spolupráce a zaniatený bojovník za samostatné Československo, no učebnice ho pri jeho idealizácii nestavajú do priamej súvislosti s protimaďarskými či protinemeckými naratívmi. V období druhej svetovej vojny však už učebnice siahajú po Štefánikovi aj pri otvorene protičeských naratívoch. Po roku 1948 sa Štefánik samotný dostáva do kategórie *tých druhých* ako predstaviteľ reakčnej buržoázie. A bolo to aj toto pretrhnutie štefánikovskej tradície, ktoré prispelo k tomu, že po zmene režimu v roku 1989 sa opätovne o Štefánika rozpútal boj v slovenskej historiografii i spoločnosti.

Pramene

Slovenský národný archív,
fond ÚV KSS, generálny tajomník Baššovanský

Analyzované učebnice dejepisu a didaktické príručky (v chronologickom poradí, podľa roku vydania)

- KLÍMA, Stanislav. *Slovenská vlastiveda*. Prešov : Kníhtlačiareň Arpad Kóscha v Prešove, 1919.
- HRNČÍŘ, František. *Dějepis národa československého*. Nymburk : Nákladom spisovateľa, 1920.
- KLÍMA, Stanislav (ed.). *Čítanka pre slovenské školy meštianske*. Diel III. Praha : Štátne nakladateľstvo, 1921.
- KLÍMA, Stanislav. *Slovenská vlast*. Praha : Česká grafická unie, 1921.
- KOREŇ, Jozef. *Dejiny československého národa. Dejepis pre V. a VI. triedu slov. ľud. škôl*. Prešov : Nákladom Štehrovho kníhkupectva, 1921.
- PEKAŘ, Josef. *Dějiny československé. Pro nejvyšší třídy škol středních*. Praha : Historický Klub, 1921.
- HLAVINKA, Karol. *Stručné dejiny národa československého pre nižšie triedy slovenských stredných škôl*. Košice : Tlačou Slovenskej kníhtlačiarne, 1922.
- HORČÍČKA, Josef - NEŠPOR, Jan. *Dejepis pre slovenské občianske školy*. Praha : Česká grafická únia uč. spolku, 1922.
- KADLEČÍK, Gustáv. *Dejepis pre V. a VI. ročník škôl ľudových*. Liptovský Sv. Mikuláš : Tranoscius, 1924.
- KRATOCHVÍL, Rudolf. *Prehľady z dejepisu*. Prešov : Štehrovo kníhkupectvo a nakladateľstvo, 1924.
- VLACH, Jaroslav. *Dejepis všeobecný pre nižšie triedy stredných škôl*. Praha : Nakladateľstvo J. Otto, 1925.

- HRNČÍŘ, František. *Dějepis národa československého. Pro školy i rodiny*. Nymburk : Nakladatel Svatopluk Hrnčíř, kníhkupec, 1929.
- REITLER, Antonín - TOUC, Josef. *Dejepis pre meštianske školy. Diel I*. Praha : Komenium, 1933.
- PEŠEK Jozef. *Učebnica dejepisu pre nižšie triedy stredných škôl. IV*. Praha : Profesorské nakladateľstvo a kníhkupectvo, 1933.
- KRATOCHVÍL, Rudolf. *Kniha reálií pre VI. - VIII. postupný ročník slovenských ľudových škôl*. Praha; Prešov : Československá grafická unie, 1937.
- PEKAŘ, Josef - KLIK, Josef - CHORVÁT, Cyril. *Dejiny československé pre najvyššiu triedu stredných škôl*. Praha : Historický klub, 1938.
- HRUŠOVSKÝ, František. *Slovenské dejiny*. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1939.
- HRUŠOVSKÝ, František. *Dunaj. Dejepis pre 8. ročník slovenských ľudových škôl*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1940.
- HRUŠOVSKÝ, František. *Slovenské dejiny. Učebnica pre IV. triedu slovenských stredných škôl*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1940.
- PETRENKO, Ján - HOLLÝ, Anton - JANEGA, Pavol. *Stručné dejiny Československa*. Bratislava : Nakladateľstvo slovenských profesorov, 1946.
- KOPÁČ, Jaroslav - KROPILÁK, Miroslav - SOSÍK, Alois - STRAČÁR, Emil - TEICHOVÁ, Alice. *Dějiny doby nové a nejnovější*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1955.
- BARTOŠEK, Karel - LAŠÁN, Ludovít. *Dějepis pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1963.
- KNORROVÁ, Jarmila. *Dejepis pre II. ročník odborných škôl*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1963.
- KAŠPAR, Jan. *Metodická příručka k učebnímu textu dějepisu pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1966.
- DOHNAL, Miloň. *Dějepis. Pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1975.
- DULLOVÁ, Valéria - VALACHOVÁ, Anna - BEŇO, Ladislav - DZUGAS, Jozef - PLEVA, Ján. *Dejepis. Pre 9. ročník základnej deväťročnej školy*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1976.
- FLOREK, Ondřej - ČAPEK, Vratislav - MACEK, Zdeněk - SUTTÝ, Miroslav. *Dějepis II*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1984.

Literatúra

- APPLE, Michael - CHRISTIAN-SMITH, Linda. (eds.). *The Politics of the Textbook*. New York; London : Routledge, 1991.
- BENEŠ, Edvard. *Světová válka a naše revoluce*. Praha : Orbis a Čin, 1927.
- BERGER, Stefan - LORENZ, Chris. National Narratives and Their 'Others': Ethnicity, Class, Religion and the Gendering of National Histories. In *Storia della Storiografia*, 2006, roč. 24, č. 50, s. 59 - 105.
- BOBÁK, Ján. *Slovenská republika 1939 - 1945*. Martin : Matica slovenská, 2000.
- CARLYLE, Thomas. *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*. New York : Frederick A. Stokes & Brother, 1888.
- ČAPLOVIČ, Miloslav - FERENCŮHOVÁ, Bohumila - STANOVÁ, Mária (eds.). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava : VHÚ; HÚ SAV; SNA, 2010.

- DEPKAT, Volker. The Challenges of Biography : European - American Reflections. In *Bulletin of German Historical Institute Washington D.C.*, 2014, Vol. 55, s. 39 - 48.
- DUDEKOVÁ, Gabriela. Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska. In *Forum Historiae*, 2009, roč. 3, č. 1, s. 1 - 19.
- ĎURKOVSKÁ, Mária - HREHOR, Henrich. *Stredné školy na Slovensku v rokoch 1918 - 1948. Dokumenty*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 2014.
- EKROTH, Gunnel. Heroes and Hero-Cults. In OGDEN, Daniel (ed.). *A Companion to Greek Religion*. Oxford : Wiley - Blackwell, 2007, s. 100 - 114.
- FERENČUHOVÁ, Bohumila (ed.). *Milan Rastislav Štefánik a zahraničné vojsko (légie)*. Bratislava : Pro Historia, 2014.
- FINDOR, Andrej. *Počiatky národných dejín*. Bratislava : Kalligram, 2011.
- GABZDILOVÁ, Soňa. *Školský systém na Slovensku v medzivojnovovej Československej republike (1918 - 1938)*. Košice : UPJŠ, 2014.
- GABZDILOVÁ, Soňa - ĎURKOVSKÁ, Mária. *V duchu autority a slovenskej štátnosti. Školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1939 - 1945*. Košice : Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, 2016.
- HOLOTÍK, Ludovít. *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. Bratislava : SAV, 1956.
- HUDEK, Adam. *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 - 1968*. Bratislava : HÚ SAV, 2010.
- JOHNSON, Owen V. *Slovakia 1918 - 1938 : education and the making of a nation*. New York : Columbia University Press, 1985.
- JURÍČEK, Ján. *M. R. Štefánik. Životopisný náčrt*. Bratislava : Mladé letá, 1968.
- KÁZMEROVÁ, Ľubica. Spolok profesorov Slovákov v rokoch 1921 - 1941. In *Historický časopis*, 2008, roč. 56, č. 3, s. 461 - 476.
- KOVÁČ, Dušan. *Milan Rastislav Štefánik*. Budmerice : Rak, 1996.
- KOVÁČ, Dušan. *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava : HÚ SAV; Prodama, 2010.
- KRIVÝ, Vladimír. *Politické orientácie na Slovensku - skupinové profily*. Bratislava : IVO, 2000.
- KRIVÝ, Vladimír. *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku*. Bratislava : SAV, 2000.
- KŠIŇAN, Michal. Metamorfózy Štefánikovej slovenskosti. In ČAPLOVIČ, Miloslav - FERENČUHOVÁ, Bohumila - STANOVÁ, Mária (eds.). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava : VHÚ; HÚ SAV; SNA, 2010, s. 97 - 116.
- KŠIŇAN, Michal. *Milan Rastislav Štefánik*. Bratislava : Computer Press, 2012.
- MAGDOLENOVÁ, Anna. Slovenská kultúra v rokoch 1939 - 1945. In BOBÁK, Ján (ed.). *Slovenská republika 1939 - 1945*. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 142 - 153.
- MACHO, Peter. *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti*. Bratislava : HÚ SAV, 2011.
- MACHO, Peter. Milan Rastislav Štefánik - bohatier a mučeník? In KREKOVIČ, Eduard - MANNOVÁ, Elena - KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.). *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2005.
- MALÁ, Zuzana. Mýtizácia osobnosti Milana Rastislava Štefánika z hľadiska koncepcie mýtu Mircea Eliadeho. In PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). *Malé dejiny veľkých udalostí II v Česko(a) Slovensku*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, 2005, s. 122 - 134.
- MARKS, Igor - LAJČIN, Daniel. *Anton Štefánek a slovenské školstvo v medzivojnovovom období - vybrané problémy*. Brno : Tribun EU, 2017.
- MASARYK, Tomáš G. *Světová revoluce za války a ve válce 1914 - 1918*. Praha : Orbis a Čin 1928.
- MATULA, Pavol. Českí stredoškolskí profesori na Slovensku (I. časť). In *Slovenské rozhľady*, 2004, roč. 8, č. 13, s. 77 - 82.

- MATULA, Pavol. *Čechoslovakizmus na slovenských stredných školách (1918 – 1938)*. Bratislava: Goralinga, 2013.
- MLYNÁRIK, Ján. *Cesta ke hvězdám a svobode*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1991.
- NEUPAUER, František. Školská politika v období Slovenskej republiky 1939 – 1945. In ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter (eds.). *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB – Ústav vedy a výskumu, 2005, s. 74 – 88.
- OLEJNÍK, Milan. Základné prvky obsahu historickej pamäti a ich úloha pri formovaní kolektívnej identity. In BAČOVÁ, Viera (ed.). *Historická pamäť a identita*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1996, s. 49.
- ORZOFF, Andrea. *Battle for the Castle : The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914 – 1948*. New York : Oxford University Press, 2009.
- OTČENÁŠOVÁ, Slávka. *Schwálená minulosť*. Košice : UPJŠ, 2010.
- PAVLÍK, Ondrej. *Vývin sovietskeho školstva a pedagogiky*. Bratislava : SAVU, 1945.
- Päť rokov slovenského školstva 1939 – 1943*. Zostavila Redakčná komisia Ministerstva školstva a národnej osvety Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1944.
- PONICKÁ, Hana. Milan Rastislav Štefánik. Hrdina sa vracia. Bratislava : Pressfoto, 1990.
- RANDÁK, Jan – KOURA, Petr (eds.). *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*. Praha : Dokořán, 2008.
- ŠTVRTECKÝ, Štefan. *Náš Milan Rastislav Štefánik*. Bratislava : Smena, 1990.
- ŠVORC, Peter. *Profily prvých*. Prešov : Expertízno-vzdelávacie inštitút v Prešove, 1990.
- ŠVORC, Peter. *Rozbýjali monarchiu*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1992.
- VANOVIČOVÁ, Zora. Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku. In *Slovenský národopis*, 2001, roč. 49, č. 3, s. 328 – 340.
- VÁROS, Milan. *Posledný let generála Štefánika*. Bratislava : Obzor, 1991.
- VITZ, Paul C. The Use of Stories in Moral Development: New Psychological Reasons for an Old Educational Method. In *American Psychologist*, 1990, roč. 45, č. 6, s. 709 – 720.
- ZUBEREC, Vladimír. *Krásny život M. R. Štefánika*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1990.
- WEBER, Maximilian – EISENSTADT, Shmuel Noah. *On Charisma and Institution Building*. Chicago : University of Chicago Press, 1968.

SUMMARY

Milan Rastislav Štefánik: Between a Hero and a Traitor.

Historical Narratives in History Textbooks and their Reflection of Contemporary Cultural Policies. (1918 – 1989)

In the 20th century, Slovak society underwent several dramatic transformations caused by sudden changes of political regimes and a periodically repeated need to reach reconciliation with its own past. In this context, the teaching of national history and the narratives in school history textbooks have been one of the most important tools in forming a collective identity and a collective memory, and have played an important role in the political and ethnic mobilization of young people. They were essential in maintaining the loyalty of the masses during the turbulent times marked by the two world wars, their consequences, the subsequent rule of the Communist Party and the Cold War.

History textbooks and narratives about national heroes have acted as an important unifying factor that kept society together and formed a significant link between the community

and the individual. The culture of remembering important personalities does not primarily reflect the past, but it is the expression of actual processes of memorialisation. Therefore, textbooks do not usually contain biographies in a traditional sense, but rather narratives reflecting the so-called *second life* of important personalities from the past, a construct that is created by propaganda, adapted in historiography and reproduced in the state educational system. These stories reveal more about the society at the time the narrative was created than about the historical personalities depicted. Deconstructing stories about national heroes contained in history textbooks leads us to an understanding of the political and ideological manipulations of the images of these personalities and the interpretations of the past in line with contemporary cultural policies.

The symbolical role of national heroes is to serve as ethno-identifying elements that can act as a consolidating element in society. Common people – members of the community – are supposed to identify themselves with the images of heroes that are presented to them. The heroes are therefore symbols of social cohesion. This article offers a case study reconstructing the narratives about Milan Rastislav Štefánik, an iconic figure of Slovak national history, in history textbooks for primary and secondary schools published during three different political regimes: in the interwar period, throughout the Second World War and during the times of the rule of the Communist Party from 1948 to 1989. The author analyzes the texts presented to students in different political contexts, and explains their changing functions in Slovak national master narratives. In the interwar history textbooks, Štefánik is represented as a centralist, a convinced supporter of cooperation between Czechs and Slovaks and an ardent fighter for an independent Czechoslovakia. On the contrary, during the Second World War, Štefánik is instrumentalized in the history textbooks in anti-Czech narratives. After 1948, he falls into the category of the enemies, *the Others*, and is either depicted as a representative of the reactionary bourgeoisie or even completely omitted from the narratives on the national past. The analyzed texts show that the interpretations of the life, deeds and importance of the selected national hero have been heavily subordinated to changing political contexts and their primary aim has been to contribute to the indoctrination of the ideals and values currently promoted by the state power.

doc. PhDr. Slávka Otčenášová, M.A., PhD.: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Filozofická fakulta, Katedra histórie
SK-040 59 Košice, Šrobárova 2
e-mail: <slavka.otcenasova@upjs.sk>

Text je dielom autorky a nie je vyjadrením stanovísk Európskej komisie.